

Zoeken naar de toekomst

Een beknopte handleiding

Dr. J.C. Dagevos

Oktober 1999

Rapport

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Bedrijfsontwikkeling en omgevingsfactoren
- Emissie- en milieuproblematiek
- Concurrentiepositie en de Nederlandse agribusiness; Industrie en handel
- Economie van het landelijk gebied
- Nationale en internationale beleidsvraagstukken
- Bedrijven-Informatienet; Statistische documentatie; Periodieke rapportages

Zoeken naar de toekomst: Een beknopte handleiding

Dagevos, J.C.

Den Haag, LEI, 1999

Rapport ; ISBN (nummer via studio); Prijs *f* (via studio) (inclusief 6% BTW)

31 pp.

In een vijftal korte hoofdstukken wordt in deze studie op essayistische wijze stilgestaan bij een aantal mogelijkheden en gevaren van het zoeken naar de toekomst. De doelstelling van deze 'handleiding' is kennis te verschaffen over toekomstonderzoek en tegelijkertijd uit te dagen het prospectieve karakter van toekomstig onderzoek te verstevigen.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

toegestaan mits met duidelijke bronvermelding

niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	11
2. Vooruitblikken	13
3. De toekomst voorbij?	16
4. Gevaren van toekomstdenken	19
5. Trendologie	22
6. Toegang tot de toekomst	26
7. Toekomstbronnen	29

Woord vooraf

'De laatste maanden van 1999 waren voor de gehele mensheid sowieso een vreemde tijd, die gekenmerkt werd door een opmerkelijk afwachtende houding, een soort van stil gemijmer.'¹

Vandaag is het 9 september 1999. In het licht van deze studie over toekomstonderzoek is dit een aardig gegeven. Na de jongste eclips en vóór de aanstaande millenniumwisseling, heeft ook deze dag een speciale betekenis voor velen, die extra kracht wordt bijgezet doordat er vandaag volop wordt getrouwd bijvoorbeeld. Trendwatchers Salzman en Matathia hebben de datum 9-9-99 aangegrepen om de Engelse vertaling van hun eerder in het Nederlands gepubliceerde boek over trends voor de toekomst - waarnaar ook verwezen wordt in voorliggende studie - in New York te presenteren.

Voor het LEI gaat deze dag niet ongemerkt voorbij omdat hier het resultaat ligt van een studie waarmee wil zijn aangegeven dat het LEI waarde hecht aan strategisch onderzoek. Bovendien roept dit onderzoek op dat een toekomstgerichte onderzoeksoriëntatie binnen het gehele Wageningen Universiteit en Researchcentrum als belangrijk wordt gekwalificeerd. Naar mijn smaak is dit een uitdagend perspectief.

Het initiatief voor deze studie is genomen vanuit het onderzoeksprogramma 'Veranderende samenleving, veranderend landgebruik'. Niet toevallig omdat zich juist in het landelijk gebieds sociaal-culturele en ruimtelijk-economische veranderingsprocessen voltrekken die zich over een langere periode uitstrekken. Meer in het algemeen is er het standpunt dat anticiperen op de toekomst vitaal is voor leefbaarheid, concurrentiekracht en beleidsvorming. Onderzoek dat in het teken hiervan staat, speelt in op de snel veranderende en kennisgedreven wereld van vandaag en morgen.

De directeur,

Prof. dr. ir. L.C. Zachariasse

¹ Michel Houellebecq, *Elementaire deeltjes*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam, 1999, p. 315.

Samenvatting

De toekomst spreekt tot de verbeelding. Hoewel de toekomst aan de vooravond van de 21ste eeuw een extra dimensie heeft, is de aantrekkingskracht die de toekomst op ons uitoefent in wezen iets van alle tijden. In een vijftal korte hoofdstukken wordt in deze studie op essayistische wijze stilgestaan bij een aantal mogelijkheden en gevaren van het zoeken naar de toekomst. De doelstelling van deze 'handleiding' is kennis te verschaffen over toekomstonderzoek en tegelijkertijd uit te dagen het prospectieve karakter van toekomstig onderzoek te verstevigen. Onderzoek met een strategische inslag is belangrijk in een dynamische wereld. Tot de weinige zekerheden die we over de toekomst hebben, behoren die dat ze onzeker en veranderlijk is. Anticiperen op de toekomst is derhalve allesbehalve een sinecure. Deze studie wil de boodschap uitdragen dat zoeken naar de toekomst vraagt om een even serieuze als genuanceerde benaderingswijze. Benadrukt wordt dat kans en keuze, contingentie en chaos veelal onlosmakelijke onderdelen zijn van processen en verschijnselen die onderwerp van studie zijn. Dit serieus nemen, stelt in vele gevallen grenzen aan voorspelbaarheid én vraagt om de (h)erkenning dat onvoorspelbaarheid een resultaat van de groei van kennis kan zijn. Wanneer deze moderne ideeën worden gerespecteerd, is het echter geen noodzakelijke gevolgtrekking dat zoeken naar de toekomst naar het rijk der fabelen wordt verwezen.

Een dergelijke scepsis tegenover voorspelbaarheid is net zo onvruchtbaar voor de ontwikkeling van toekomstonderzoek als een blind geloof in de voorspelbaarheid van onze fysieke en sociale omgeving. Deze studie ademt de geest van de 'predictability cautionists'. Vanuit deze standpuntbepaling wordt bepleit bescheiden te zijn in het inkleuren van het toekomstbeeld met gebruikmaking van een moralistisch palet. Tevens wordt naar voren gebracht dat modern toekomstdenken méér is dan het lineair doortrekken van een gedachte- of ontwikkelingslijn.

In het verlengde hiervan wordt in het kader van 'trendologie' aangegeven dat trendanalyse verdiept wordt als de concentratie ligt op het aan elkaar verbinden van (tegen)trends. Een andere 'methodologische' aanwijzing die wordt gegeven is dat scenario's goede hulpmiddelen zijn om verschillende toekomstmogelijkheden te ontwikkelen en te verkennen. Binnen het denkkader van een scenario wordt de toekomst gezocht aan de hand van consistente verbeelding en gefundeerde fantasie. Zodoende is te komen tot meer verankerde zowel als verrassende of verfrissende antwoorden op vragen over toekomstige ontwikkelingen en hun mogelijke richting, kracht en levenscyclus. Hoewel de aandacht in deze studie niet uitgaat naar het schetsen of uitwerken van specifieke toekomstbeelden vanuit bepaalde trends of scenario's - het gaat hier over trends en scenario's - wordt deze 'handleiding' besloten met het noemen van een aantal titels van publicaties en adressen van websites. Deze bieden inzicht in huidige visies op de toekomst en onderwerpen die de gemeenteraden heden ten dage bezighouden als gezocht wordt naar de toekomst.

1. Inleiding

'Ik ken geen enkel volk, hoe beschaafd, hoe onderontwikkeld ook, of het erkent het bestaan van voortekens en ook van enkele personen die in staat zijn om die tekens te begrijpen en op grond daarvan voorspellingen te doen.'¹

'Foresight is the product of insight.'²

Het primaire doel dat ons voor ogen staat met het onderstaande is te informeren over onderzoek waar toekomstige ontwikkelingen het object zijn. Op essayistische wijze willen we proberen achtergrond te geven aan het verrichten van onderzoek dat een voorspellende inslag kent. Hoewel het hier slechts een beknopte handleiding betreft, is het de bedoeling onderzoekers - in eerste aanleg degenen die verbonden zijn aan het Wageningen Universiteit en Researchcentrum (Wageningen UR) - enig zicht te geven op modern toekomstdenken. Zowel verworvenheden als bijbehorende voetangels en klemmen worden onder de loep genomen.

De hoop bestaat dat het vergroten van de bekendheid hiermee aan zal moedigen het prospectieve karakter van onderzoek te verstevigen. En onderzoek dat meer strategisch van aard is, zal denkelijk steeds nadrukkelijker worden gevraagd door onze opdrachtgevers. Over toekomstverwachtingen gesproken. Reden te meer ervoor te zorgen dat we enigszins op de hoogte zijn van mogelijkheden en nuancerings van toekomstgericht onderzoek. In deze handleiding wordt beknopt verslag gedaan van hedendaagse ideeën die hierover bestaan.

Er zal het nodige worden gezegd over een aantal overwegingen die in acht zijn te nemen als we denken aan toekomstvoorspellingen (hoofdstukken 2-4). We zullen ingaan op 'methodische' aspecten van toekomstgeoriënteerd onderzoek in relatie tot het gebruiken van trends en scenario's in onderzoek (hoofdstukken 5-6). Bij aanvang is het waarschijnlijk goed op te merken dat we het vooral zullen hebben over strategisch onderzoek en over trends. Dat wil zeggen, er wordt in het onderstaande geen trendanalyse of scenariostudie verricht op basis van bepaalde uitgangspunten of ontwikkelingslijnen. Het zijn dus niet zozeer specifieke trends of scenario's die worden aangewezen of gebruikt, maar deze studie kent veeleer het karakter van een 'meta-analyse'. Dat deze inhoud aan deze studie is gegeven heeft ook te maken met het gegeven dat er betrekkelijk weinig wordt nagedacht over

¹ Cicero, *Over het voorspellen van de toekomst*. Ambo, Baarn, 1992 (44 v. Chr.), p. 17. De tweede helft van dit citaat doet denken aan een uitspraak van de auteur van *Vom Kriege*, Carl von Clausewitz (1780-1831): 'Het zijn erg weinig mensen - het zijn de uitzonderingen - die in staat zijn verder te denken en te voelen dan het heden.' Geciteerd in Robert Greene & Joost Elffers, *De 48 wetten van de macht*. Meulenhoff/Kritak, Amsterdam, 1998, p. 283.

² Woorden van de filosoof Alfred North Whitehead uit *Adventures of ideas* (1933), geciteerd in Nicholas Rescher, *Predicting the future: an introduction to the theory of forecasting*. State University of New York Press, Albany, 1998, p. 88.

toekomstgeoriënteerd onderzoek op zichzelf. In de meeste publicaties worden bepaalde toekomstvisies behandeld of staat het aanwijzen van (een veelheid van) trends of scenario's centraal. Hier willen we echter volstaan met een praktische verwijzing naar Internet-adressen en hedendaagse publicaties die interessant zijn om een indruk te krijgen van de inhoudelijke gedachtevorming over meer of minder concrete en afzonderlijke visies op trends en scenario's. Met het noemen van een aantal inspiratiebronnen voor de toekomst, wordt besloten (hoofdstuk 7).

Voor de goede orde zij nog opgemerkt dat het niet de intentie is uitputtend te zijn. Eerder is deze handleiding te beschouwen als resultante van een eerste inventarisatie die een opstap wil bieden om onze kennis over toekomstdenken te vergroten. In het verlengde hiervan kan dit ertoe bijdragen beleid en toekomstverkenningen nader tot elkaar te brengen. Frequent is de onmiddellijke relatie tussen praktische beleidsproblemen die om directe maatregelen vragen en toekomstgerichte reflecties, niet gemakkelijk te leggen. Dit behoeft allerminst te betekenen dat verbanden daarmee ook afwezig zijn of irrelevant.

Het is eerder zo dat beide consequenties voor elkaar hebben die zich meer indirect of onbedoeld manifesteren op een later tijdstip. Dit maakt het (onderzoeks)leven er niet eenvoudiger op. Feit is wel dat voor overheid en ondernemers - belangrijke klanten van Wageningen UR - geldt dat regeren vooruitzien is. Daarom dat het wenselijk is dat Wageningen UR-onderzoekers, indachtig de hierboven geciteerde woorden van Cicero en Whitehead, door opdrachtgevers worden aangemerkt als specifieke personen die in staat zijn (voor)tekenen te begrijpen en op basis van hun inzichten voorspellingen te doen.

2. Vooruitblikken

'Scientists (...) I should say that naturally they had the future in their bones.'¹

'(A) scientist looking out to the horizon must also try to identify the cloud no bigger than a man's hand that may grow into a deluge.'²

Hoewel het er vandaag de dag, aan het einde van het tweede millennium, soms de schijn van heeft dat de behoefte om vooruit te blikken sterk aanwezig is, is de aantrekkingskracht die de toekomst op ons uitoefent, in feite van alle tijden. Waarzeggers, sterren-, koffiedik- en piskijkers, lezers van glazen bollen en ingewanden, zieners, dromenduiders, waarzeggers en paragnosten - zij belichamen als het ware de behoefte een glimp van de toekomst op te vangen. Het is immers de wereld waarin we de rest van ons leven door zullen brengen, waar we verantwoordelijkheid voor dragen - én waar nog nooit iemand vandaan is gekomen. Mede omwille hiervan wordt er belang gesteld in orakelen die tot de verbeelding spreken. Ook gaat er het nodige geld in om. Toekomstvoorspellers zijn niet zelden geldtellers. Niet zo vreemd, want aan het vergroten van het vermogen vooruit te blikken, te anticiperen of vooruit te denken, wordt grote waarde gehecht - zowel in vroeger tijden waarin de predestinatie-leer zich mocht verheugen in vele aanhangers als in moderne tijden waar de complexiteitswetenschappen terrein winnen.

Het *appeal* dat de toekomst op ons heeft door het onbekende en onzekere ervan, is aan de ene kant *unheimisch*. Immers, we kunnen hier bepaald niet van nature mee overweg. We voelen ons vaak beter op ons gemak wanneer we de omstandigheden 'onder controle', 'in de hand' hebben, wanneer er sprake is van beheersing, maakbaarheid of 'weten wat je te wachten staat'. Aan de andere kant is die onbekendheid tegelijkertijd geruststellend en spannend: wat zou het leven dodelijk saai zijn als we alles vantevoren al zouden weten. En het prikkelt uiteraard de nieuwsgierigheid. Het kan dan ook leerzaam of vermakelijk zijn om te vernemen wat oude en nieuwe trendmeesters en Dr. Tomorrows zoal te melden hebben, of te lezen wat schrijvers als Plato, Nostradamus, Jules Verne, H.G. Wells, Aldous Huxley, Isaac Asimov of Michel Houellebecq in het verschiet zien liggen.

Naast deze generalistische argumenten, zijn er nog twee dimensies aan toe te voegen die specifieke betekenis hebben voor het huidige tijdgewricht. Er wordt wel gezegd dat we leven in een gecompliceerde en dynamische wereld. Woorden van deze strekking zijn zo frequent te horen dat ze aan het verworden zijn tot een platitude. Enerzijds is dit niet zo spijtig als het ertoe bijdraagt dat het relatieve en subjectieve karakter van complexiteit en dynamiek wordt (h)erkend. Immers, ook in vroeger tijden hebben onze voorvaders ongetwijfeld juist hun eigen tijd als hoogst complex, hectisch, verwarrend of '(mentaal) niet

¹ C.P. Snow, *The two cultures*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993 edn., p. 10.

² Freeman Dyson, *Imagined world*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997, p. 9.

bij te benen' gekwalificeerd. En evengoed is het voorstelbaar dat onze nazaten als metafoor voor de 20ste eeuw een voortkabbelend beekje met kristalhelder water nemen.

Dit laatste geeft reden tot het formuleren van een anderzijds. Alle relativering ten spijt, de claim mag worden gelegd dat er de laatste decennia van de 20ste eeuw sprake is van een 'acceleratie' op bepaalde terreinen die geen historisch precedent kent. De biotechnologische ontwikkelingen zijn momenteel nog in het stadium van *you ain't seen nothing yet* en worden door menigeen als speerpunt van wetenschappelijke progressie in de 21ste eeuw aangewezen. Aanmerkelijk duidelijker aanwezig inmiddels zijn de praktische uitkomsten van 'revolutionaire' ontwikkelingen op het vlak van informatie- en communicatietechnologie (ICT). En het einde hiervan is zeker nog niet in zicht. ICT zal in toenemende mate diep doordringen in alle geledingen van het maatschappelijke verkeer in de breedste zin van het woord.

Bovendien wordt een 'acceleratie-these' ondersteund door het feit dat het bestaansrecht van de agrarische samenleving zich over millennia heeft uitgestrekt, terwijl we voor de dominantie van de industriële tijdvak in (enkele) eeuwen moeten rekenen en het niet hoeft te verbazen wanneer dadelijk blijken zal dat de suprematie van het informatietijdperk in decennia geteld moet worden. Kortom, in meer absolute en objectieve zin is dus zeker ook te spreken over dynamisering van het (inter)menselijk leven. De stelling wordt dan ook wel betrokken dat het weinig zin heeft om vandaag de dag langer dan een kwart eeuw vooruit te kijken. Zelfs wanneer gestart kan worden vanuit goed te kwantificeren domeinen, zoals bijvoorbeeld in de demografie, blijft het een feit dat wanneer we vooruit wensen te lopen op de toekomst, we paden dienen te bewandelen die (nog) niet geplaveid en bewegwijzerd zijn, d.i. die zich (nog) niet laten valideren. Empirische bewijsvoering *a priori* en toekomstonderzoek verhouden zich, evident genoeg, nu eenmaal slecht tot elkaar.

Dit alles hoeft niet te betekenen dat zoeken naar de toekomst zinloos is, maar wel dat het maant tot de nodige voorzichtigheid tijdens een dergelijke queeste en de nodige bescheidenheid over wat gedacht wordt dat we op de weg naar de toekomst tegen zullen komen. Toekomstanalyses betreffen derhalve delicate zaken die met genuanceerde ogen dienen te worden bekeken. Het feit dat het huidige tijdperk dynamisch is te noemen en de verwachting dat de wereld veranderlijk blijven zal, geeft des te meer reden deze stellingname te onderschrijven.

Een andere noviteit van het huidige tijdvak is dat in modern onderzoek onder de noemer van complexiteitswetenschappen (*sciences of complexity*), waaronder ook het denken over chaos valt, bewijzen worden verzameld die erop wijzen dat tal van verschijnselen en processen *inherent* onvoorspelbaar zijn. Het feit dat we niet kunnen voorspellen is, kort gezegd, niet te wijten aan een gebrek aan kennis, onvoldoende gegevens of fouten in het onderzoek, maar is gelegen in de mechanismen zelf die aan het onderzochte ten grondslag liggen (en die op zichzelf deterministisch van aard kunnen zijn). Chaos in de modern-wetenschappelijke betekenis heeft een andere betekenis dan welke we er in het alledaagse spraakgebruik aan geven, namelijk die van een rommeltje. Uit chaos ontwikkelt zich orde. Orde, die zich niet laat voorspellen. Belangrijkste kenmerk is dat chaotische systemen gevoelig zijn voor (uiterst) minuscule veranderingen. Dit wordt ook wel aangeduid met het vlindereffect: een vleugelslag van een vlinder in Brazilië ontketent een storm in Texas.

Het *butterfly-effect* is te beschouwen als een eerbetoon aan de wiskundige en meteoroloog Edward Lorenz, tegenwoordig gezien als de voorvader van het chaosdenken, die een artikel van zijn hand de volgende titel meegaf: 'Voorspelbaarheid: kan het fladderen van een vlinder in Brazilië een orkaan doen losbarsten in Texas?' Beginnend in meteorologie in de jaren '60, is de chaostheorie met de komst van krachtige computers in de jaren '80 en '90 uitgewaaierd naar andere natuurwetenschappen en recentelijk roeren ook sociaalwetenschappers zich op dit terrein en klinken er uit de hoek van economische en managementliteratuur eveneens geluiden op waarin de woorden complexiteit, chaos en de blijkbaar tot de verbeelding sprekende metafoor van de vlinder, na-echoën.

Zonder hier in te willen gaan op de waarde en 'compatibiliteit' van chaostheorie voor sociaal en economisch onderzoek, mag hier een erkenning in worden gezien van de gedachte dat voorspelbaarheid uiterst beperkt kan zijn en dat we hiervan met name de bewijzen kunnen vinden als we het studieobject door en door kennen. Onvoorspelbaarheid is dan, anders gezegd, dan resultaat van onderzoek, níét van ontoereikendheid van bestaande kennis en inzichten. Dit is op zijn zachtst gezegd afwijkend van de gedachte dat voorspellen gelijk staat aan verklaren - het idee dat vooral ook gevoed is door zulke sleutelfiguren van de wetenschappelijke revolutie als Isaac Newton (1642-1727) en Pierre Simon de Laplace (1749-1827).

De les die er voor toekomstonderzoek in het bijzonder valt te trekken uit studies naar chaos en complexiteit is dat kleine oorzaken of accentverschuivingen grote en diepgaande gevolgen kunnen hebben op aard en richting van daaropvolgende ontwikkelingen. Modern onderzoek bevestigt dat dynamiek en complexiteit méér zijn dan alleen modieuze woorden.

3. De toekomst voorbij?

'De toekomst is een verhaal zonder slot, voorlopig eindigt het ergens midden in een zin.'¹

'If there's any message that modern science can be confident in trumpeting to the world, it's the sobering thought that there are limits - even to the human spirit. The age of absolutes, if it ever really existed, is now most definitely and permanently passé.'²

Wanneer we geconfronteerd worden met complexiteit en onvoorspelbaarheid als wezenlijke kenmerken van verschijnselen en ontwikkelingen, is het dan überhaupt zinvol te proberen in de toekomst te kijken? Is, anders gezegd, de toekomst een gepasseerd station?

Het is niet eens nodig de toevlucht te zoeken tot beschouwingen over het moderne leven en wetenschappelijke denken om de laatste vraag van een bevestigend antwoord te voorzien. Argumenten om te onderstrepen dat we zouden moeten stoppen met het ontwikkelen van toekomstvisies zijn te vinden in profetische uitspraken en ideeën die jammerlijk door de feiten achterhaald zijn. Voorbeelden van (hilarische) missers zijn er te over. Het zou onmogelijk zijn ooit de ruimte in te gaan, de wereldmarkt zou slechts behoefte hebben aan zo'n vijf computers, het communisme zou nimmer verloren gaan en tegen de grenzen van de groei zouden we weldra oplopen. Met dergelijke voorbeelden in de hand is het gemakkelijk klappen uitdelen richting visionair gedachtegoed.

Toch zijn dergelijke voorbeelden niet noodzakelijk de genadeslag voor het denken over de toekomst. De les die voor hedendaags toekomstonderzoek uit het verleden is te trekken, is toekomstkunde eerst en vooral op meer relativistische wijze tegemoet te treden en te beoefenen. Vandaag de dag wordt niet de conclusie getrokken dat we niets over de toekomst kunnen zeggen, maar dat voor denken over de toekomst hetzelfde geldt als voor alle kennis en groei van kennis, namelijk dat het tentatief is, een kwestie van gissen en mis-sen (*trial and error*) en weinig heeft uit te staan met het bieden van onomstotelijke waarheden en zekerheden. Anders gezegd, het wordt raadzaam geacht - mede ook met het oog op de jongste ontwikkelingen aan het wetenschappelijke front, zoals zojuist geschetst - de nodige bescheidenheid te betrachten over onze visionaire vermogens.

Dit uit zich erin dat we genuanceerder zijn en het bij voorkeur hebben over het af-tasten en verkennen van de toekomst. Hierbij gaat het niet zozeer om één toekomst, maar om het presenteren van verschillende *mogelijkheden*. Aanwijzen van drijvende krachten en uitwerken van denkbare consequenties, domineert de manier van opereren als het gaat om de ontwikkeling van visie op de toekomst. Scenariostudie is een veelgebruikte vorm om

¹ Paul de Wispelaere, *Het verkoolde alfabet*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam, 1997, p. 16.

² John L. Casti, *Searching for certainty: what scientists can know about the future*. William Morrow, New York, 1990, p. 404.

deze toekomstbeelden nader te belichten (zie verder hoofdstuk 6). Meerdere toekomstscenario's naast elkaar relativeert de eenduidigheid waarop geredeneerd kan worden en heeft als bijkomend voordeel dat aan de hand van meerdere toekomstbeelden geprobeerd kan worden om om te gaan met de niet uit te bannen onzekerheden die in het spel zijn. De ongewisheid van ontwikkelingsrichtingen en van het al dan niet optreden van (on)bedoelde effecten wordt gerespecteerd, zonder dat de conclusie wordt getrokken dat het principieel onmogelijk is naar de toekomst te kijken. Dit stemt overeen met de opvatting over toekomstdenken zoals die gehuldigd wordt door de *predictability cautionists*, zoals Nicholas Rescher ze typeert.

De bijbehorende implicatie is echter wel dat het relatieve karakter van onze theoretische bedenksels wordt onderstreept wanneer kans en keuze, contingentie en 'chaos' te boek staan als behorend tot de empirische constitutie. Hoewel we hier met een schuin oog eerst kijken in de richting van sociaal-wetenschappelijke domeinen van (toekomst)onderzoek, geldt deze relativering evengoed voor natuurwetenschappelijke werkvelden. Natuurlijk, in bijvoorbeeld de fysica bestaan er tal van wetenschappelijke hoogstandjes waar de (uit)werking van krachten met evenzo hoge voorspellende kracht zijn vastgelegd (in wiskundige termen). Zonder deze intellectuele verworvenheden zouden we de maan niet hebben bereikt en zou elke eclips ons totaal verrassen. Maar ondanks - of beter: dankzij - dergelijk vernuft is onvoorspelbaarheid onderdeel gebleven van de natuur.

De quantummechanica bewijst dit, maar tevens zoiets 'triviaals' als waar een veertje van een vogel terecht zal komen wanneer het vanaf een flatgebouw wordt losgelaten. Dit mag wellicht een bemoedigend teken zijn voor die sociale wetenschappers die met enige afgunst kijken naar de geboekte resultaten van hun natuurwetenschappelijk collega's, het bevestigt dat er weinig reden is tot het koesteren van overdreven hoop ten aanzien van het bereiken van een hoge mate van perfectie in de voorspellende kracht van sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Het maatschappelijk leven berust zonder enige twijfel en noodzakelijkerwijs op een zekere mate van voorspelbaarheid. Deze berust op gebruiken, routine, machten der gewoonte, gedragsregels of sociale omgangsvormen, e.d., die op hun beurt weer hun neerslag kunnen vinden in formele contracten, verdragen, wet- en regelgeving. Zonder gewoonten en gebruiken, normen en waardenpatronen te kwalificeren als ijzeren wetmatigheden, maken ze het mogelijk het sociale verkeer te ordenen en bieden ze structuur om ons erop te oriënteren. En dit is van vitaal belang voor de deelnemers aan sociale interactie. Zou het sociale leven immers volstrekt onvoorspelbaar zijn, zouden onze inschattingen van ons eigen en andermans doen en laten louter te baseren zijn op willekeur, dan zou het menselijk bestaan, om met Thomas Hobbes (1588-1679) te spreken, eenzaam, armoedig, afstotelijk, beestachtig en kort zijn. Totale wanorde is dus niet aan de orde, maar wel het, vaak verwarrende of verrassende, gegeven dat de menselijke dingen zo onzeker en onbestendig zijn dat ze door een lichte wending van de ene toestand in een andere, volkomen tegengestelde toestand kunnen geraken.

Dit zijn woorden van een andere wijsgeer uit vroeger tijden, te weten, Michel de Montaigne (1533-1592). Het zal na het aangehaalde nauwelijks verbazen dat Montaigne in het algemeen weinig gaf voor de mate waarin de voorspellende capaciteiten van eenvoudige stervelingen zijn opgewassen tegenover de complexiteit van de hun omringende wereld.

Maar diens renaissancistische scepsis tegenover elke vorm of methode van prospectief denken baat de ontwikkeling van hedendaagse toekomstkunde evenmin als een heilig geloof in voorspelbaarheid.

4. Gevaren van toekomstdenken

'In my philosophy there are no absolute or inevitable laws, no enduring certainties: every observation, every inference, every explanation, and every prediction is a matter of more or less probability.'¹

'Sommigen doen voorspellingen, niet geleid door inblazing van een god, maar door hun eigen nadenken. (...) Je zou dit soort mensen met visie kunnen noemen - mensen met inzicht in wat komen gaat; met goddelijke ingeving heeft dit niets van doen.'²

Geciteerde woorden van Henry Murray en Marcus Tullius Cicero zijn relativerend van karakter en alleen al hierom passend voor dit hoofdstuk, waarin het gaat over het inperken van enkele risico's die in verband zijn te brengen met toekomstdenken.

Een eerste 'gevaar' van toekomstdenken is dat het vervalt tot de huidige status van alchemie in relatie tot fysica. Trendwatchers en futurologen die de toekomst bekijken vanuit simpele verklaringen, dragen meer bij aan het afglijden van toekomstkunde als serieus te nemen wetenschappelijk vakgebied, dan dat ze eraan bijdragen. Dat waarzegkundigen van het oude stempel of van bedenkelijke signatuur fnuikend zijn voor de status van het toekomstdenken, laat zich raden. Maar ook als glazen bollen, wonderlampen of ingewanden worden verruild voor meer geavanceerde onderzoeksinstrumentaria en fundamentele denkbeelden, zijn niet alle gevaren geweken.

Wat om te beginnen bedrieglijk is als het om toekomstvoorspellingen gaat, is dat de onderzoeker *safe* zit. Het is natuurlijk zo dat hoe verder in de tijd de voorspelling ligt, hoe langer het zal duren voordat de (on)juistheid ervan is vast te stellen. De toekomst is niet op objectieve wijze verifieerbaar. De keerzijde van de medaille is echter dat ook de onderzoeker niet op snel succes kan rekenen. Bovendien moet rekening worden gehouden met het veelvoorkomende patroon dat wanneer de voorspelling uitkomt het succes door vele vaders zal worden opgeëist, terwijl wanneer ze onjuist is, de hoon (postuum) op je neer zal dalen.

Dat de toekomst als veilige haven maar betrekkelijk is, is ook op een andere manier te illustreren. Een planner, een strateeg, een trendwatcher wordt gemakkelijk voor een charlatan of dilettant versleten en bijgevolg gewantrouwd - of erger. Mensen 'die voor de muziek uitlopen' worden niet altijd even goed begrepen. De *goodwill* bij anderen is snel verspeeld, met name wanneer de visie op de toekomst niet in hun straatje past of, anders-

¹ Uitspraak van de Amerikaanse psycholoog Henry A. Murray uit 1959, geciteerd in David L. Sills & Robert K. Merton (eds.), *The Macmillan book of social science quotations: who said what, when, and where*. Macmillan, New York, 1991, p. 169.

² Cicero, *Over het voorspellen van de toekomst*. Ambo, Baarn, 1992 (44 v. Chr.), p. 63-64. Voor verdergaande relativering over het voorspellen van de toekomst, zij verwezen naar de tweede helft van *Over het voorspellen van de toekomst* waarin Cicero op stelselmatige wijze de argumenten ontkracht die hij in het eerste deel in het voordeel van voorspellingen heeft aangevoerd.

om, wanneer de ideeën de vooruitdenker naar het hoofd stijgen. Wat met dit korte uitstapje over de positie van voorspeller maar gezegd wil zijn, is dat deze minder veilig en vrijblijvend is dan ze wel wordt bestempeld.

De vooruitdenker die het hoog in de bol heeft, levert onmiddellijk een volgend gevaar op voor het 'aanzien' van het onderzoeksveld waar gezocht wordt naar de toekomst. We doelen op dogmatiek die binnen dit gebied op de loer ligt. Juist omdat niet direct is te bewijzen in hoeverre de visie die ontwikkeld is een juiste is, kan het denken over de toekomst ontaarden in een absolute kijk op de (toekomstige) wereld. Utopistische ideaalbeelden worden belangrijker dan nuancering, probabiliteit en begrip. Overtuiging maakt plaats voor twijfel, fantasie voor feiten, visioenen voor visie.

Aan toekomstdenken zitten minder onschuldige kanten. Wie zich hiervan niet goed bewust is, die leze *The open society and its enemies*, een tweedelig werk dat de filosoof Karl Popper tijdens de Tweede Wereldoorlog schreef. Dit boek mag nog steeds gezien worden als een van de meest krachtige voorbeelden waarin stelling wordt genomen tegen het streven naar de heilstaat, het utopia of de klassenloze maatschappij. Op weg naar 'het beloofde land' dat achter de einder ligt, wordt alles vertrappt dat 'de uitverkorenen' voor de voeten loopt, zo is de kern van Poppers betoog, die ook al weinig met voorspellen op had omdat het, zoals zojuist vermeld, strikte falsificatie uitsluit. Fanatiek aanhangen van niet-bestaande en ideologisch doordrenkte paradijselijkheden transformeert mensen van tolerante zoekers in totalitaire zieners. Als relevante afgeleide hiervan wordt erop gewezen dat ook met in alle neutraliteit en integriteit opgestelde prognoses of opinies op de loop kan worden gegaan door anderen. Wat in hun kraam te pas komt, wordt eenzijdig gebruikt en al het andere wordt genegeerd of weggeredeneerd.

Zo ze al niet gebaseerd is op een heilig geloof in de maakbaarheid van de maatschappij, dan gaat een dogmatisch toekomstbeeld uit van de wenselijkheid hiervan. De nodige relativisering is ook hier op zijn plaats. Een al te megalomane opvatting over het (be)sturen van allerhande ontwikkelingen in de gewenste richting, lijkt weinig realistisch. Natuurlijk geven we vandaag mede vorm en inhoud aan de toestand van (over)morgen. Hiermee instemmen, is echter totaal iets anders dan te zeggen dat de toekomst maakbaar is. Evenmin betekent het dat de toekomst zich volgens het door ons vastgestelde plan of simulatiemodel zal ontwikkelen, noch dat we het verloop ervan in de hand en het hoofd hebben. Een pragmatische inslag trekt grenzen rondom de maakbaarheid van de samenleving.

Dogmatiek en rechtlijnigheid zijn geen vreemden van elkaar. Dit geeft aanleiding hier een opmerking te maken over het gevaar van het mechanistisch doortrekken van momentane toestanden verder in de tijd. De toekomst ontwikkelt zich doorgaans anders dan via een kaarsrechte route, maar slaat zijpaden, kronkelwegen en doodlopende straten in. In een streven hieraan tegemoet te komen, wordt afgestapt van voorspellingen gebaseerd op het simpelweg verlengen van rechte (denk)lijnen. Een zo gestructureerd mogelijke ontwikkeling van bespiegelingen over *verschillende* toekomst, komt ervoor in de plaats.

Dogmatiek is nog op een andere wijze relevant in het kader van prognostiek. Een kijk op de toekomst vanuit een moralistisch of normatief perspectief, kent een lange traditie. Ook hier mag een gezonde dosis pragmatisme als tegenwicht worden ingebracht om te voorkomen dat al te zeer over de toekomst wordt nagedacht vanuit één bepaalde invalshoek. Tot op zekere hoogte kan het wenselijk zijn - en is het ook onvermijdelijk - te

redeneren aan de hand van een referentiekader dat normatieve elementen bevat. Het punt is dat gemakkelijk een te eenzijdig moreel standpunt wordt ingenomen ten aanzien van mens en maatschappij. Zo bestaat er wel de opinie dat onder (moderne) cultuurcritici al te stringent wordt geredeneerd vanuit een technofobische visie waardoor technologische voortgang eerst en vooral verbonden wordt met de teloorgang van sociale cohesie en waardigheid van het menselijk bestaan ('ontmenselijking', 'anomie', 'vervlakking', 'commercialisering').

Moralisme speelt evenzeer een (hoofd)rol als gedacht wordt in de richting van tradities binnen het toekomstdenken die im- of expliciet gestoeld zijn op de zondige en slechte natuur van de mens dan wel de natuurlijke goed- en rechtvaardigheid van mens en maatschappij. Dergelijke moralistische visies vormen het fundament om het toekomstbeeld op te bouwen. Als resultaat hiervan is kennis te nemen van een grote variëteit aan utopieën en dystopieën. De bedenkers zijn zowel rasoptimisten die geen rampspoed, tegenslag of terugval onder ogen zien en wier luchtspiegelingen zijn gehuld in rozengeur en maneschijn, als doemdenkers die de zon niet in het water kunnen zien schijnen omdat slechts diepdonkere wolken aan het zwerk staan. Het (nergens)land van de toekomst strekt zich aldus uit van Sodom en Gomorra tot Walden en van Armageddon tot Cockanje.

Nu mogen allerhande arcadische of apocalyptische toekomstbeelden tot de verbeelding spreken, de lach opwekken of ons angst inboezemen, het brengt ook het gevaar met zich dat doordachter toekomstverwachtingen over dezelfde kam worden geschoren als geestesvruchten welke zijn voortgekomen uit diverse optimistische en pessimistische 'geloofsleren'. Een pragmatisch-wetenschappelijke benadering zal moeten voorkomen zichzelf in diskrediet te brengen door al te zeer uit te gaan van een simplistische of eenzijdige voorstelling van zaken als blauwdruk van de wereld van morgen. De wereld zit ingewikkelder en subtieler in elkaar.

Dit zal ook de boodschap zijn van het volgende hoofdstuk, waarin de aandacht uitgaat naar 'trendologie'. Zojuist is benadrukt dat toekomstdenken niet hetzelfde is als het prediken van een moralistisch toekomstbeeld (wat onverlet laat dat op basis van visies op de toekomst opinies zijn te vormen over het 'beter' of 'waarde(n)voller' zijn van het ene toekomstperspectief boven het andere). Zodadelijk wordt aan de orde gesteld dat een blik op de toekomst scherper wordt wanneer enkelvoudige ontwikkelingslijnen, die worden (door)getrokken, met elkaar in samenhang worden gebracht. Het komt het verwerven van zicht op de toekomst ten goede wanneer afzonderlijk aangewezen trends context wordt gegeven door ze aan elkaar te relateren.

5. Trendologie

'(W)e must do more than identify major trends. Difficult as it may be, we must resist the temptation to be seduced by straight lines. Most people - including many futurists - conceive of tomorrow as a mere extension of today, forgetting that trends, no matter how seemingly powerful, do not merely continue in a linear fashion. They reach tipping points at which they explode into new phenomena. They reverse direction. They stop and start.'¹

'Als je veranderingen in de maatschappij, het zakenleven en het consumentengedrag analyseert, is het van essentieel belang dat je het hele spectrum in je onderzoek betrekt en dat je iedere trend niet alleen individueel volgt, maar hem ook als een segment in een breder scala weet te plaatsen.'²

Het besef van een verleden en een toekomst is hoogst karakteristiek voor wie we zijn. Het is bij uitstek menselijk je af te vragen waar we vandaan komen en waar we naartoe gaan. Trendanalyse is behulpzaam om tot antwoorden te komen. Trendonderzoek maakt gebruik van verleden en heden om zicht te krijgen op de toekomst. Hoewel het er de schijn van heeft dat in toenemende mate een beroep wordt gedaan op trends om aan de hand daarvan vooruit te denken en te blikken, wordt over trends als zodanig weinig nagedacht. De nadruk ligt op het aanwijzen van trendmatige ontwikkelingen en onderwerpen.

Een enorme diversiteit aan onderscheiden trends in alle soorten en maten is hier inmiddels het resultaat van. Dat bij een eerste verkenning van het veld weinig 'trendologica' zal worden gevonden, is nauwelijks vreemd. Inhoudelijk gezien zijn er grote verschillen in analyseniveau, reikwijdte en domein. De ene keer wordt er over een trend gesproken op het vlak van woninginrichting of een niche-markt, de andere keer is er sprake van een trend die bijvoorbeeld betrekking heeft op mondiale demografische of economische veranderingsprocessen. Hieronder wordt gewezen op enkele basisbeginselen van wat we 'trendologie' willen noemen, die gezamenlijk de bedoeling hebben behulpzaam te zijn om logica in trends te ontdekken.

Een eerste basisbeginsel van trendologie is dat trends betrekking kunnen hebben op een convergerende of een divergerende bewegingsrichting. Individualisering, regionalisering of decentralisatie zijn divergent van richting. Een convergerende trend is bijvoorbeeld die van globalisering. Economische, sociale, culturele en technologische ontwikkelingen en processen worden samengebald, met de bedoeling orde in de chaos te scheppen en, in dit geval, onder de noemer van de globaliseringstrend geplaatst. Dit is tevens een goed voorbeeld om aan te geven dat een trend frequent een paraplueterm is. Niet toevallig, aangezien

¹ Alvin Toffler, *The third wave*. Collins, London, 1980, p. 143.

² Marian Salzman & Ira Matathia, *Trends voor de toekomst: werken, wonen, leven na 2000*. Anthos, Amsterdam, 1997, p. 20.

dit in principe een eigenschap is van een trend. Hoewel er enerzijds voorbij wordt gegaan aan het geven van een omschrijving, of anderzijds, nogal onnodig ingewikkeld over wordt gedaan, laat een trend zich eenvoudig definiëren als een ontwikkelingsrichting, een beweging binnen het veld van menselijke en maatschappelijke dynamiek. Een trend is, met andere woorden, de resultante van gedrag, van individueel en collectief denken en doen. Een uitvloeisel, kortom, van machts- en afhankelijkheidsverhoudingen die het maatschappelijk leven regeren. Enkele aanvullende aantekeningen zijn hierbij te maken.

Een eerste is dat 'maatschappelijk' hier in de brede zin van het woord mag worden opgevat. Dat willen zeggen, het kan gaan om veranderingen van economische, technologische of demografische aard zowel als die een sociaal, cultureel of politiek karakter hebben.

Een tweede aanvulling is dat de zichtbaarheid van een trend niet altijd even evident is. Hij kan helder of alomtegenwoordig zijn, maar evengoed meer latent of lokaal traceerbaar. Verschillen zullen er eveneens zijn als het gaat om de mate waarin voorzien wordt dat een trend aan kracht zal winnen of afnemen. Maar hoe het ook zij, een trend heeft op enigerlei wijze wortels in het heden of verleden. Trendanalyse volgt de pijl van de tijd in de welbekende richting: de toekomst is een functie van heden en verleden (wat níet betekent dat het verleden per definitie een blauwdruk levert voor de toekomst, maar wèl dat het verleden een nuttige bron van inspiratie en inzicht is voor het denken over de toekomst, zoals ook onderkend wordt door zulke diverse denkers als Confucius, David Hume en George Orwell). Verschil is er wel te maken in de tijdsspanne die in beschouwing wordt genomen. De ene keer wordt de (verwachte) levensduur van een trend gesteld op meerdere decennia, de andere keer op enkele jaren.

Deze tweede aantekening voert onmiddellijk naar wat we als het tweede basisbeginsel van trendologie wensen te typeren, namelijk dat trends verschillen in levenscycli.

Via de tijdsduur van trends komen we vervolgens tot een derde aantekening, welke betrekking heeft op een te maken onderscheid tussen trendwatchers en trendanalisten. Een trendwatcher hanteert doorgaans een korte termijnperspectief. Het zoeken is met name gericht op wat op het moment zelf of het daaropvolgende 'in' en 'uit' is. Een trendanalist afficheert zich veeleer met een langere termijn. Naast dit 'neutrale' criterium, is er het vermoeden uit te spreken dat er nog een andere reden is waarom dit verschil wel wordt gemaakt. Het gaat hier om een soort van hiërarchisch onderscheid binnen de gelederen van de *trendtrackers*. Een trendwatcher die te werk gaat als 'trendhopper' staat lager aangeschreven, terwijl een trendanalist op meer 'gesofisticeerde' wijze te werk gaat. Althans, dit is, als de schijn niet bedriegt, de associatie die post begint te vatten. Om vervolgens ook nog af te geraken van het te pas en te onpas gebruikte woord trend, wordt recent wel de toevlucht genomen tot de titel van strategisch adviseur.

Hoe triviaal dergelijke schermutselingen rondom professionele titulatuur ook mogen zijn, ze staan niet volledig op zichzelf. Ze zijn in verband te brengen met de divergentie die trends in het mens- en maatschappijbeeld aanbrengen. Het idee van een hectische en nauwelijks uniforme wereld wordt erdoor versterkt. Wordt dit aangevuld met de veelheid en verscheidenheid aan trends die ten tonele worden gevoerd, dan doemt als (onbedoeld) neveneffect gemakkelijk een zekere 'trendmoetheid' op. Minder hijgerig achter allerhande 'nieuws' aanlopen en de aandacht concentreren op de grotere en langer lopende ontwikke-

lingslijnen, is een remedie om te ontkomen aan een louter jachtige en vluchtige invulling van *trendspotting*.

Trends kunnen een convergerende of een divergerende functie en inhoud hebben. Trends volgen de pijl van de tijd en de tijdsduur waarop ze van toepassing worden geacht - hun levenscyclus kort gezegd - verschilt. Met deze recapitulatie van de eerste twee basiselementen van trendologie, gaan we over naar de volgende.

Het derde basisbeginsel sluit aan bij de zojuist genoemde levensduur van trends. Langdurige bewegingsrichtingen bewegen zich op een hoger niveau (van analyse) dan kortstondige. Trends in de vorm van hypes, modes en rages concentreren zich rondom een bepaald (gedachte)goed. Denk bijvoorbeeld aan de merchandising rondom een nieuwe Walt Disney-film of Star Wars, aan boeken over het Montignac-dieet of Feng Shui-woninginrichting. Bij trends, kortom, is het goed zich rekenschap te geven van het feit dat de ene trend de andere niet is: ze hebben niet alleen betrekking op een verschillende levensduur, maar - belangrijker nog - op ongelijke niveaus van analyse en abstractie. Los van waar een trend inhoudelijk naar verwijst, bestaan er verschillen in schaalniveau. Omdat aan dit aspect nauwelijks enige aandacht wordt besteed, noemen we het hier expliciet als een basiselement van trendologie.

Bepaald geen onbelangrijke reden om alert te zijn op dergelijke onderscheidingen is, naast overzichtelijkheid, dat wanneer dit goed in de gaten wordt gehouden, bevordert wordt dat trends in samenhang tot elkaar worden gezien. Een trend op het ene niveau is aan te wijzen als bron waaruit een andere ontspringt, welke trend op zijn beurt weer invloed heeft op een volgende. Toename van vrouwelijke arbeidsparticipatie is een afgeleide van het emancipatieproces. De 'megatrend' individualisering gaat gepaard met een stijgend aantal eenpersoonshuishoudens en eenoudergezinnen. Gemaksvoeding, magnetrons, tijdgebrek en welvaartsstijging werken op elkaar in, terwijl ze gesitueerd zijn op verschillende trendniveaus. En zo kunnen we nog aan vele andere voorbeelden denken.

Voor trendologie zijn deze voorbeelden eerst en vooral van belang om aan te geven dat, nader beschouwd, de ene trend op (in)directe wijze een concretisering van een andere is. En andersom: dat de ene trend is te abstraheren tot een andere. Dit is belangrijk. Want behalve dat dit de nieuwsgierigheid prikkelt, geeft het een andere dimensie aan trendanalyse. Een dimensie ook die bij kan dragen aan de zeggings- en verklarende kracht van trendonderzoek, en onderbouwing geeft aan het zoeken naar de toekomst. Trends zijn onderdelen van een groter geheel en een trend die de 'harde kern' van het ene onderzoeks domein is, bevindt zich in de periferie van het andere. Tussen trends bestaat samenhang, bestaan positieve en negatieve terugkoppelingsrelaties. Wanneer er vanuit een integrale benadering aandacht is voor de mate waarin en de wijze waarop trends op macro-, meso- en microniveau - of welke niveaus we ook maar zouden wensen te onderscheiden - zich tot elkaar verhouden, zal dit bijdragen aan een verdere begripsvergroting van het menselijk en maatschappelijke verkeer van vandaag zowel als dat van (over)morgen.

Het moet gezegd dat er veel over trends gesproken en geschreven wordt zonder dat er verdere intentie is verklaring te bieden. Het heeft er alle schijn van dat de opvatting leeft dat het *noemen* van een trend op zichzelf voldoende verklaring is. De trend zelf zou verklarend zijn en trendonderzoek gaat bijgevolg dan niet primair om het verklaren van de trend en zijn procesgang. Academisch gezegd, een trend wordt nogal eens als het explanandum

(datgene wat verklaart) beschouwd in plaats van als het explanans (datgene wat verklaard moet worden). Trendonderzoek vermag echter meer te zijn dan het doen van enkelvoudige uitspraken over trends voor de toekomst wanneer geprobeerd wordt behalve het 'dat en wat', het 'hoe' te achterhalen. In die zin is aan trendonderzoek zonder twijfel een verdiepingsslag te geven. Wat dan prominent(er) aan de orde komt, is de dynamiek van trends (zeg maar: opkomst en ondergang), welke 'sturende' of drijvende krachten achter trends schuilgaan, in hoeverre een trend zich al dan niet coherent en consistent verhoudt tot andere ontwikkelingen of op welke wijze trends elkaar beïnvloeden, en dergelijke. De woorden van Alvin Toffler die bij wijze van motto bovenaan dit hoofdstuk zijn geciteerd, verwijzen naar de hier bedoelde problematiek.

Het vierde onderdeel van deze kleine verhandeling over 'trendologie' is een uitvloeisel van het voorgaande. Zoeken naar samenhang zal als resultaat hebben dat trends zich niet of niet eenvoudig logisch-consistent tot elkaar blijken te verhouden. Hiervóór is al gesproken over de betrekkelijkheid van extrapolatie van bepaalde ontwikkelingslijnen op lineaire wijze. Naast de mogelijkheid dat kleine veranderingen grote gevolgen kunnen hebben op een volgend tijdstip (chaos), zal een trendonderzoeker ook rekening moeten houden met tegentrends, trendbreuken, inerties en constanten. Trends mogen dan gericht zijn op veranderingen in een bepaalde richting, ze staan niet los van trends die in tegenovergestelde richting gaan. Elke trend kent doorgaans zijn inverse in een tegentrend en zijn tegenhanger in trends die zich binnen andere domeinen of op andere niveaus bevinden.

Dat trends en tegentrends twee zijden van dezelfde medaille zijn, is daarom een basisgegeven van 'trendologie'. En ook voor trends die elkaar verzwakken geldt dat deze zich zowel op verschillende niveaus van abstractie kunnen bevinden als op hetzelfde niveau. Voor toekomstdenkers geldt dat de aanwezigheid van tegentrends en trendbreuken gemakkelijk inbreuk doet op wat ze ceteris paribus stellen binnen hun bespiegelingen en modellenbouw: wat constant wordt gehouden, verandert. Bovendien kan het ook zo zijn dat juist die aspecten die verondersteld worden te veranderen, hun status quo handhaven - bijvoorbeeld doordat ze in evenwicht worden gehouden door contra-bewegingen.

De analyse van trends en tegentrends behoeft zich niet te beperken tot een opsomming van afzonderlijke ontwikkelingen. Trends komen tot leven en krijgen kleur wanneer ze in een (dynamische) context plaats en betekenis worden gegeven. Wanneer trendonderzoek zich hierop toelegt, hanteert het een volwassen doelstelling. Trendologie helpt om trends op deze manier te benaderen. Trends en trendonderzoek zullen erdoor aan fascinatie winnen en in hogere mate tegemoetkomen aan de complexiteit van de wereld waarin we leven.

6. Toegang tot de toekomst

'In order to think and act strategically, we must first understand the context in which our decisions are being made. We need to see and understand the world as an interconnected whole, where our thoughts and actions influence and are influenced by many *unknowns*.'¹

'The value (of forecasting) is not in the predictions, but in that it challenges straight-line thinking.'²

Zoeken naar de toekomst is een inherent onzekere bezigheid. De toekomst is open. Over enkele ideeën en manieren om die onzekerheid tegemoet te treden - zonder het doel haar te liquideren - zal het in dit hoofdstuk gaan.

De toekomst mag dan open zijn, toegang krijgen tot dit *terra incognita* is geen vanzelfsprekendheid. Als toegangsbewijs is om te beginnen te denken aan verbeeldingskracht. Verbeelding brengt ons direct bij een punt dat van belang is om aan de orde stellen aan het begin van dit hoofdstuk. Verbeelding wordt geloofd en verguisd als het aankomt op het ontwikkelen van kennis. Aan de ene kant is er de (Einsteiniaanse) gedachte dat verbeelding van vitaal belang is voor de groei van kennis.

Aan de andere kant is er de scepsis dat wanneer verbeeldingskracht te prominent en ongebreideld op kennisvermeerdering bot wordt gevierd, dit gemakkelijk leidt tot gedachten die al te zeer 'losgezongen' zijn van een empirische fundering. En het is precies deze controverse die voor het verkrijgen van zicht op de toekomst belangrijk is. Een serieuze benadering van de toekomst betekent het laveren tussen de Scylla van de verbeelding geheel vrijblijvend de vrije loop te laten en de Charybdis van het op lineaire wijze bepalen van de toekomst op basis van vaststaande en bestaande gegevens. Maken we (enigszins vrijelijk) gebruik van twee begrippen van Blaise Pascal (1623-1662), dan vraagt toekomstdenken, anders gezegd, om *l'esprit de finesse* én *l'esprit de géométrie*. Wanneer wordt ingestemd met de opinie van de fysicus Richard Feynman dat verbeelding consistent dient te zijn met bestaande kennis, dan is de gulden middenweg die gevonden moet worden die van gedisciplineerde verbeelding, van solide speculatie, van gefundeerde fantasie.

Een combinatieslag van creativiteit en controle om toegang tot de toekomst te krijgen, wordt frequent gemaakt wanneer scenario's worden ontwikkeld. Ongeacht de kwantitatieve methoden, (computer)modellen of (Delphi-matige) kwalitatieve benaderingen waarop deze scenario's gebaseerd zijn, hebben ze gemeen dat elk scenario gericht is op

¹ T. Irene Sanders, *Strategic thinking and the new science: planning in the midst of chaos, complexity, and change*. The Free Press, New York, 1998, p. 4.

² Uitspraak van Paul Edwards, voorzitter van de Henley Center of Forecasting, geciteerd in Rolf Jensen, *The dream society: how the coming shift from information to imagination will transform your business*. McGraw-Hill, New York, 1999, p. 159.

de vorming van een consistente toekomstvisie. Bij het bouwen aan een scenario wordt op zo doordacht mogelijke wijze uitwerking gegeven aan het schetsen en verkennen van een toekomst*mogelijkheid*. Scenario's zijn denkkaders, behulpzaam om op exploratieve wijze gedachtelijnen te extrapoleren. Heden ten dage is het ultieme doel niet om onzekerheid tot nul te reduceren. De nadruk ligt op verkennen en plannen (*foresight*) in plaats van op voorstellen (*forecast*).

Het gaat om het doordenken dan wel doorrekenen van kansen en belemmeringen voor verschijnselen en processen onder gegeven condities, ofwel wat meer of minder voor de hand liggende consequenties zijn als uit wordt gegaan van bepaalde configuraties. Vervolgens kunnen bijvoorbeeld randvoorwaarden worden gewijzigd, aannames veranderd of crisissituaties geïntroduceerd. De impact van bepaalde krachten of de aard van de (feedback)relaties tussen variabelen is variabel inhoud te geven, waardoor trends versnellen of vervluchtigen.

Het is met name ook juist hier dat creativiteit in het spel komt en er pogingen in het werk worden gesteld tot spannende ofwel *surprise* scenario's te komen. Tevens zal het zo zijn dat naarmate scenario's steviger gefundeerd zijn, ook beter te bepalen zal zijn welke (f)actoren de meest kritische zijn. En na datgene wat in verband met chaos naar voren is gebracht, realiseren we ons dat het belangrijk is om zicht te krijgen op welke (f)actoren gevoelig zijn voor (kleine) veranderingen in de aanvangswaarden die grote gevolgen hebben voor daaropvolgende richtingen en uitkomsten van het ontwikkelingsproces.

Aan de hand van scenario's als toekomstmogelijkheden - de meeste studies hanteren er twee tot vier - worden we gestimuleerd ons (mentaal) te trainen in het vergroten van anticiperend vermogen. Het zijn dus ook hulpmiddelen die fungeren ter 'leering ende vermaeck'. Scenario's spelen een rol in het genereren van discussie en *eye openers*, het op hun merites beoordelen van vertrouwde denk- of belevingswerelden (*Weltanschauung*) of het aangaan van de confrontatie met prikkelende, verrassende of 'pijnlijke' consequenties die de toekomst mogelijk in petto heeft. Scenario's kunnen het *umdenken* bevorderen, het *Fingerspitzengefühl* dan wel inlevingsvermogen vergroten, in een vroegtijdig stadium kansen aan het licht brengen - 'je eigen toekomst maken' - of een waarschuwend functie vervullen - meestal in de vorm van *worst case* scenario's.

In feite zijn scenario's modellen van maatschappelijke dynamiek. Maatschappelijk wordt hier breed opgevat zoals in het vorige hoofdstuk is aangegeven. Los van de vraag of de werkwijze die wordt gehanteerd die van *forecasting* of *backcasting* is, scenariostudies concentreren zich doorgaans op een beperkt aantal drijvende krachten. De variabelen of mechanismen die leidend worden geacht voor de dynamische route naar de toekomst, kennen niet zelden een disciplinaire afbakening. Veelvoorkomend zijn scenario's waar economische factoren of (informatie) technologische innovaties het primaat hebben.

Dit laatste is vooral de *modus operandi* van futurologen - met name die in de jaren '60 tot midden jaren '70 hun hoogtijdagen beleefden. (Enkele wapenfeiten: het tijdschrift *The Futurist* is opgericht in 1966, futurologie is een term geïntroduceerd in 1971, Alvin Tofflers *Future shock* en *The limits of growth* van de Club van Rome zien beide in 1972 het licht). In zojuist gebruikte termen, domineerde toentertijd de Charybdis van de mechanistische zoektocht naar de toekomst. Wat gechargeerd gesteld was onzekerheid de vijand

die door de toenmalige (militair georiënteerde) denktanks verslagen moest worden. Het waren de jaren van de Koude Oorlog en de opkomst van computers en cybernetica.

In later jaren zijn ontwikkelingen van economische of demografische origine belangrijker geworden. Tot op de dag van vandaag wordt er ook binnen deze domeinen gezocht naar houvast en een stevige uitvalsbasis als men op weg gaat naar de toekomst. Zo is het goed mogelijk om vrij accuraat te berekenen hoeveel bejaarden er in Nederland zullen zijn in bijvoorbeeld het jaar 2030 of is met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid te prognosticeren dat halverwege de volgende eeuw de Indiase bevolking groter zal zijn dan de Chinese.

Dergelijke ontwikkelingen kunnen op hun beurt een vertrekpunt zijn om tot economisch georiënteerde verwachtingen te komen. Bijvoorbeeld over de groei van de Indiase markt of over de gedachte dat op een termijn van 15 à 20 jaar de Chinese bevolking meer massaal de fiets zal gaan inruilen voor een auto. Het laat zich raden dat naarmate om gedetailleerder verwachtingen wordt gevraagd - bijvoorbeeld welke auto dit dan zal moeten zijn, voor welke modellen en accessoires de doorsnee-Chinees warm gaat lopen - er zich in toenemende mate (in)direct interveniërende variabelen laten bedenken.

Computerkracht en statistische data ten spijt, wie meent met rechte lijnen trefzeker te zijn in het schetsen van toekomstpatronen, heeft vrijwel zeker ten hoogste contouren van de toekomst in beeld gebracht. Met andere woorden, de technocratische benadering van de toekomst is onder druk komen te staan. Met respect voor de complexiteit - in de modern-wetenschappelijk zin van het woord - van de realiteit, is dit uitgemond in de huidige opvatting dat scenario's verkenningen van toekomstmogelijkheden zijn.

Gebleven zijn de verschillen van mening over de aard van de factoren die worden meegenomen, over het aantal variabelen en over de waarde die eraan wordt toegedacht. Tevens wordt door vriend en vijand van scenario-studies benadrukt dat er meer mogelijkheden zijn dan bijvoorbeeld een groei-, krimp-, ramp- of doemscenario. Overeenstemming is er over het algemeen eveneens als het erom gaat dat het de zeggingskracht van scenario's ten goede komt wanneer ze op multidisciplinaire wijze invulling krijgen. Unilineair noch ééndimensioneel denken verhoudt zich goed tot de maatschappelijke realiteit die wordt gekenmerkt door turbulente ontwikkelingspatronen en multilineaire processen.

De maatschappelijke relevantie van kennissystemen wordt vergroot wanneer deze hier (beter) op zijn toegesneden. Want dan zal er inderdaad in hogere mate sprake zijn van scenario's als analytisch instrument waarmee meer stevige zowel als subtiele antwoorden zijn te geven op vragen over toekomstige ontwikkelingen en hun mogelijke richting, kracht en levenscyclus.

7. Toekomstbronnen

'One must be extremely careful of predictions, especially those regarding the future.'¹

If you can look into the seeds of time,
And say, which grain will grow, and which will not:
Speak then to me.'²

Publicaties

Zoals eerder vermeld, valt het buiten het bestek van deze studie in te gaan op specifieke ontwikkelingen, concepten en thema's die van belang worden geacht voor de toekomst. Wat hier geboden wordt is een verwijzing naar een aantal bronnen waaruit, naar het idee van de schrijver dezes, inspiratie is te putten als gezocht wordt naar de toekomst. Wat volgt is dus een persoonlijke keuze uit het recente aanbod.

Achterhuis, H., *De erfenis van de utopie*. Ambo, Amsterdam, 1998.

Beek, W.J. et al., *De onvermijdelijke culturele revolutie*. SMO, Den Haag, 1998.

Buzan, Barry and Gerald Segal, *Anticipating the future: twenty millennia of human progress*. Simon and Schuster, London, 1998.

Castells, Manuel, *The rise of the network society. (Vol. 1 - The information age: economy, society and culture)*. Blackwell Publishers, Oxford, 1998.

Celente, Gerald, *Trends 2000: how to prepare for and profit from the changes of the 21st century*. Warner Books, New York, 1998.

Fukuyama, Francis, *The great disruption: human nature and the reconstitution of social order*. The Free Press, New York, 1999.

¹ Uitspraak van honkballegende Casey Stengel, zoals geciteerd in Stephen K. Sanderson, *Macrosociology: an introduction to human societies*. Harper & Row, New York, 1988, p. 449. Stengel wordt ook wel de volgende woorden in de mond gelegd: 'Never make predictions, especially about the future.' De citatie van Sanderson lijkt dan meer op die van Allan Lamport (burgervader van Toronto in de jaren '50) die gezegd zou hebben: 'It's hard to make predictions – especially about the future.' Mogelijk dat er dus sprake is van enige 'vermenging' van beide uitspraken en is het geciteerde deels apocrief. Hoe het ook zij, een en ander doet niets af aan wat er met het gestelde gezegd wil zijn.

² William Shakespeare, *Macbeth*, act 1, scene 3, in: *Complete works*. Atlantis, London, 1980, p. 282.

Jensen, Rolf, *The dream society: how the coming shift from information to imagination will transform your business*. McGraw-Hill, New York, 1999.

Kelly, Kevin, *New rules for the new economy: 10 ways the network is changing everything*. Fourth Estate, London, 1998.

Lopiano-Misdorn, Janine and Joanne De Luca, *Streettrends: how today's alternative youth cultures are creating tomorrow's mainstream markets*. HarperBusiness, New York, 1998.

Mazarr, Michael J., *Global trends 2005: an owner's manual for the next decade*. Macmillan, Houndsmills, 1999.

Meehan, Mary, Larry Samuel, Victor Abrahamson, *The future ain't what it used to be: the 40 cultural trends transforming your job, your life, your work*. Riverhead Books, New York, 1998.

Pine, B. Joseph & James H. Gilmore, *The experience economy: work is theatre and every business a stage*. Harvard Business School Press, Boston, 1999.

Popcorn, Faith & Lys Marigold, *Clicking!: strategieën voor een nieuwe lifestyle*. Contact, Amsterdam, 1996.

Rescher, Nicholas, *Predicting the future: an introduction to the theory of forecasting*. State University of New York Press, New York, 1998.

Ringland, Gill, *Scenario planning: managing for the future*. John Wiley, Chichester, 1998.

Ritzer, George, *Enchanting a disenchanted world: revolutionizing the means of consumption*. Pine Forge Press, Thousand Oaks, 1999.

Salzman, Marian & Ira Matathia, *Trends voor de toekomst: werken, wonen, leven na 2000*. Anthos, Amsterdam, 1997.

Sanders, T. Irene, *Strategic thinking and the new science: planning in the midst of chaos, complexity, and change*. The Free Press, New York, 1998.

Slater, David, *Consumer culture and modernity*. Polity Press, Cambridge, 1997.

Thurow, Lester C., *The future of capitalism: how today's economic forces shape tomorrow's world*. Penguin, Harmondsworth, 1997.

Wolf, Michael J., *The entertainment economy: how mega-media forces are transforming our lives*. Penguin, Harmondsworth, 1999.
Tijdschriften

Hier wordt volstaan met het noemen van één Nederlandstalig en één Engelstalig tijdschrift:

eYe: zicht op trends
The Futurist

Internet

Eenvoudige ingangen om op het Internet toegang te krijgen tot manieren waarop over de toekomst wordt gedacht of wijzen waarop de toekomst wordt benaderd, zijn bijvoorbeeld door een zoekmachine te 'laden' met zulke trefwoorden als 'trends'; 'future trends'; 'future world'; 'scenario'.

Een andere mogelijkheid is simpelweg namen in te vullen van trendwatchers of -bureaus. Enkele voorbeelden: 'Marian Salzman'; 'Faith Popcorn'; 'Tod Maffin'; 'Gerald Celente'; 'John Naisbett'; 'Peter Drucker'; 'Robert Heilbroner'; 'Peter Schwartz'; 'Joseph Coates'; 'Institute for the Future'; 'World Future Society'; 'FutureScope'; 'Futurefile'; 'Young & Rubicam's Brand Futures Group'; 'BrainReserve'.

Een grote hoeveelheid Internet adressen is te vinden in Trends voor de toekomst van Marian Salzman en Ira Matathia. Om een indruk te krijgen van de diversiteit van het aanbod, wordt verwezen naar de volgende websites:

Copenhagen Institute for Future Studies: [http:// www.cifs.dk](http://www.cifs.dk)

Economist Intelligence Unit: <http://www.eiu.com>

Elite Group: www.elite-research.org

Everything 2000: <http://www.everything2000.com>

Fast Company: <http://www.fastcompany.com>

UK Foresight programme: <http://www.foresight.gov.uk>

Institute for the Future: <http://www.iff.org>

Maffin's Future File: <http://www.maffin.net>

MIT Media Lab: <http://www.media.mit.edu>

Rheingold's Brainstorms: <http://www.rheingold.com>

Society of Actuaries: www.soa.org/sections/soabk.html

The Futurist: <http://www.wfs.org.wfsfuturist.htm>

Trendsresearch: <http://www.trendsresearch.com>

Which World: <http://mars3.gps.caltech.edu/whichworld>

Wired: <http://www.wired.com>